

УДК 159.922.4:316.6

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПРОЦЕСІ СПІЛКУВАННЯ

Фролова О.В.

Бердянський державний педагогічний університет

В статті описано процедуру емпіричного дослідження особливостей проявів етнічних стереотипів в спілкуванні жителів етнічно мішаних регіонів, що проживають в Запорізькій та Донецькій областях. Розкрито процедуру дослідження, обґрунтовано комплекс застосованих методів та прийомів.

Ключові слова: емпіричне дослідження, етнічні стереотипи, спілкування.

Сучасний стан міжетнічних відносин в Україні потребує наукового аналізу та емпіричного вивчення всіх аспектів їхньої реалізації. Особливої актуальності набувають соціально-психологічні складові міжетнічних відносин, які на сьогодні залишаються маловивченими. Можна констатувати брак теоретичних розробок, що стосуються всього спектру міжетнічної проблематики, зокрема міжетнічного спілкування.

У зв'язку з цим зростає значення наукового дослідження соціально-психологічних механізмів та шляхів стабілізації міжетнічних відносин в стабільному поліетнічному середовищі. Однією з важливих умов вирішення поставлених завдань є вивчення особливостей міжетнічної взаємодії в процесі спілкування, що відбувається в умовах поліетнічного середовища, зокрема особливостей прояву етнічних стереотипів представників різних етнічних груп.

Мета статті експериментально дослідити психологічні особливості прояву етнічних стереотипів представників різних етнічних груп.

Основні завдання дослідження полягають у вивченні особливостей прояву етнічних стереотипів жителів сільської місцевості, в умовах міжетнічного спілкування.

Емпіричне дослідження особливостей проявів етнічних стереотипів у спілкуванні складалося з трьох етапів.

На першому етапі було опрацьовано діагностичний інструментарій вивчення етнічних стереотипів та відібрано основні методики, на основі яких визначався вплив етнічних стереотипів на структурування комунікативного поля особистості.

На другому етапі за допомогою обраних методик було:

- виявлено рівні сформованості етнічних стереотипів у представників різних етнічних груп та обрано чотири етнічні групи респондентів для подальшого дослідження (етнічні українці, етнічні росіяни, етнічні болгары та етнічні греки);
- розкрито змістові характеристики та параметри етнічних стереотипів опитаних респондентів;
- визначено особливості структурування комунікативного поля респондентів у процесі міжетнічної взаємодії.

Третій етап було присвячено порівнянню значення авто- і гетеростереотипів у процесі структурування комунікативного поля особистості.

Теоретико-методологічною основою цієї частини дослідження стала розроблена Г. Андреевою [5; 6] та розвинута В. Агесвим [1; 2] схема соціальної перцепції. При проведенні емпіричного дослідження використовувалися принципи та методи проведення соціально-психологічних досліджень, виділені В. Петренком [13], Л. Дробіжевою [7; 8], Г. Солдатовою [14,15], Т. Стефаненко [16].

Основне завдання першого етапу констатувальної частини емпіричного дослідження полягало в тому, щоб із методичного інструментарію для вивчення етнічних стереотипів та міжетнічних стосунків обрати ті методики, що найбільш точно й повно описують досліджувані явища. Респондентами на цьому етапі були студенти 2–4 курсів Бердянського державного педагогічного університету, Бердянського інституту підприємства та Азовського регіонального інституту управління Запорізького національного технічного університету. Загальна кількість опитаних складала 310 осіб, серед них 21,6% хлопців та 78,4% дівчат. За національною ознакою респонденти поділилися таким чином: 55,6% українців, 23,4% росіяни, 19,3% болгары, 1,7% представники інших національностей.

Оскільки в сучасній психологічній науці досі немає універсальної методики, яка б дала змогу дослідити основні характеристики змісту етнічних стереотипів, ми обрали ряд психологічних методик, спрямованих на виявлення окремих проявів етнічних стереотипів у процесі міжетнічного спілкування, які об'єднали запропонованому в студентами опитувальнику.

Для дослідження когнітивного компонента етнічних стереотипів, що зумовлює позитивну чи негативну характеристику представників різних етнічних груп, було використано методику, сконструйовану на основі «Методу семантичного диференціала», розробленого Ч. Осгудом для кількісного виміру суб'єктивних значень поняття. Стимульний матеріал було представлено 30 оцінними біполярними шкалами в основному з варіанта вербального семантичного диференціала на базі російської лексики В. Петренка [13, с. 110–115]. Використаний нами опитувальник для вивчення етнічних стереотипів був запропонований О. Аймаганбетовою [4, с. 246–247]

Респондентам пропонувалося оцінити особистісні характеристики, притаманні типовим представникам українського, російського, болгарсько-

го, єврейського етносів. Методика семантичного диференціала з використанням факторного аналізу дала можливість глибше дослідити механізми стереотипізації та визначити найбільш типові характеристики представників досліджуваних етносів.

Основна перевага цієї методики в тому, що коли для кожної з особистісних характеристик підібрати семантично їй протилежну, то можна отримати шкалу біполярних ознак, обидва полюси якої містять пов'язані між собою дескриптивний та оцінний компоненти. Порядок розташування особистісних характеристик усередині кожної пари визначається випадковим чином, щоб уникнути зсуву в бік відповідної реакції респондентів.

Для встановлення якісних і кількісних показників ставлень респондентів до соціальних об'єктів їм пред'являють набори альтернативних відповідей і просять відзначити на шкалі позицію, відповідну до напрямку та інтенсивності їхніх суджень. Якщо респондент позитивно оцінює об'єкт, його оцінка наблизатиметься до позитивного полюса, якщо випробуваний оцінює об'єкт негативно, то оцінка зміщуватиметься до негативного полюса. До опитувальника ми включили такі пари характеристик: хороші – погані, увічливі – грубі, добрі – злі, чуйні – байдужі, гостинні – негостинні, дружні – ворожі, чесні – брехливі, довірливі – підозрілі, товариські – нетовариські, щедрі – жадібні, працьовиті – ледачі, мирні – агресивні, гостинні – негостинні, спокійні – емоційні, акуратні – неакуратні, привітні – пихаті, скромні – нахабні, безкорисливі – егоїстичні, упевнені – невпевнені, сміливі – боязкі, тактовні – нетактовні, безхитрісні – хитрі, обережні – необережні, відповідальні – безвідповідальні, хазяйновиті – нехазяйновиті, розумні – тупі, активні – пасивні, практичні – непрактичні, відкриті – лицемірні, приємні – неприємні, надійні – ненадійні.

Методика дослідження етнічних стереотипів «Діагностичний тест ставлень» Г. Кцюєвої-Солдатової [14, с. 181–185] була розроблена для дослідження емоційно-оцінного компонента етнічних стереотипів і широко використовувалася в дослідженнях Л. Дробіжевої, В. Петренка [8; 13]. При побудові методики виходили із загального теоретичного положення, яке базується на тенденції до ідентифікації з певною етнічною групою, що передбачає позитивне ставлення до неї. Досить часто одній й ті самі риси, що приписуються власній та іншій спільноті, можуть інтерпретуватися по-різному.

Випробуванім пропонується оцінити за запропонованими шкалами себе, свій «Ідеал», «типового» представника своєї і трьох інших національностей за 4-бальною шкалою: 1 – цієї риси немає; 2 – риса виражена слабо; 3 – риса виражена середньо; 4 – риса виражена повною мірою. «Діагностичний тест ставлень» дає змогу виміряти такі параметри етнічних стереотипів:

- амбівалентність (ступінь емоційної визначеності стереотипу);
- вираженість (або інтенсивність: відображає силу стереотипного ефекту);

- спрямованість (знак і величина загальної емоційної орієнтації суб'єкта по відношенню до об'єкта).

Наступною методикою в нашому дослідженні ми обрали запропоновану Н. Лебедевою шкалу соціально-психологічної близькості [9, с. 60–61], яка була створена на основі широко відомої шкали соціальної дистанції Е. Богардуса.

За визначенням Лебедевої, ця шкала не лише відображає ступінь реальної близькості представників взаємодіючих культур, а й містить елементи соціально-психологічної установки на бажаний ступінь близькості з представниками іншої культури та є соціально-перцептивним образом культурної дистанції [9, с. 60]. Саме за результатами, отриманими за цю методикою, ми визначили рівень близькості партнерів по спілкуванню, представників певних етнічних груп у тій чи іншій сфері спілкування, що відображає поведінковий компонент етнічних стереотипів.

Ми пропонували респондентам прорангувати представників певних національностей (українців, росіян, болгар, євреїв) за ступенем близькості до себе особисто за 5-бальною шкалою: від 1 (мінімальний ступінь соціально-психологічної близькості) до 5 (максимальний). Дані за шкалами підсумовуються для кожної групи окремо відносно кожного оцінюваного нею соціального об'єкта. Чим вищий середньогруповий показник за такою шкалою, тим ближче почувають себе представники цієї групи до представників оцінюваної культури. Чим нижчий цей показник, тим дальшими сприймаються представники іншої культури [9, с. 60].

Отримані за цими методиками дані піддано факторному аналізу, за результатами ми відібрали найбільш значущі оцінки представлений етнічних груп. Найбільше навантаження мали такі пари характеристик: увічливі – грубі, чуйні – байдужі, гостинні – негостинні, товариські – замкнуті, щедрі – жадібні, працьовиті – ліниві, акуратні – неакуратні, чесні – брехливі, привітні – зарозумілі, скромні – нахабні, впевнені – невпевнені, сміливі – боязкі, тактовні – нетактовні, безхитрісні – хитрі, відповідальні – безвідповідальні, хазяйновиті – нехазяйновиті, розумні – дурні, активні – пасивні, відкриті – лицемірні, практичні – непрактичні. Саме ці характеристики ввійшли до скороченого варіанту методики (із 30 біполярних шкал ми залишили 20) на другому етапі нашого дослідження.

За методикою Діагностичний тест ставлень ми пропонували студентам оцінити образи «Я сам», «Мій ідеал», «типовий українець», «типовий росіянин», «типовий болгарин», «типовий єврей» за такими характеристиками: дипломатичний, нав'язливий, гордий, товариський, пихатий, лицемірний, жадібний, запальний, боязкий, схидний, агресивний, поступливий, наполегливий, акуратний, дотепний, винахідливий, обережний, темпераментний, упертий, педантичний, активний, економний, безхарактерний. За результатами факторного аналізу ми залишили дев'ять характеристик (нав'язливий, товариський, лицемірний, жадібний, агресивний, упертий, ак-

тивний, економний, хитрий), які мали найбільше факторне навантаження.

Оскільки основним завданням дослідження є визначення впливу етнічних стереотипів на структурування комунікативного поля особистості, ми провели факторний аналіз за ознаками, що визначають когнітивний та афективний компоненти етнічних стереотипів та мають найбільше навантаження, представленими в методиках «Семантичний диференціал» та «Діагностичний тест ставлень». У результаті такої процедури фактори розподілилися за характеристиками етнічних груп (українці, росіяни, болгар, євреї). Оскільки ми мали на меті визначити як саме об'єднуються ознаки, ми знову провели факторний аналіз отриманих характеристик окремо по кожній з етнічних груп. Скрізь виділилися по три значущі фактори із загальною дисперсією 51,9% в оцінках українців, 50,8% в оцінках росіян, 51,4% – у болгар, 52,4% – євреїв.

В основу наступного поділу ознак було покладено факторну структуру оцінок українців до яких близькими виявилися оцінки росіян і болгар, а оцінки представників єврейської етнічної групи дещо відрізнялися.

На цій основі ми виділили три категорії етнічних стереотипів.

До першої категорії «Ефективність – не ефективність» увійшли такі характеристики, представлені методикою «Семантичний диференціал»: акуратні, упевнені, сміливі, тактовні, відповідальні, хазяйновиті, розумні, активні, відкриті, практичні, працьовиті. Цей перелік доповнили характеристики з методики «Діагностичний тест ставлень» – наполегливий, активний, економний.

До другої категорії «Порядність – не порядність» увійшли такі ознаки: чесні, скромні, безхитрісні («Семантичний диференціал»), лицемірні, хитрі («Діагностичний тест ставлень»).

До третьої категорії «Доброзичливість – недоброзичливість» увійшли характеристики, представлені методикою «Семантичний диференціал»: увічливі, чуйні, гостинні, товариські, щедрі, привітні і методикою «Діагностичний тест ставлень»: товариський, жадібний, агресивний, нав'язливий.

Для опитування представників різних етнічних груп ми адаптували методику Лебедевої «Шкала соціально-психологічної близькості» до мети та умов нашого дослідження і доповнили її додатковими ознаками, що відображають ділові контакти, політичну і громадську діяльність.

Так, у першому варіанті опитувальника студентам пропонувалося оцінити представників українського, російського, болгарського, єврейського етносів, відповідаючи на запитання: Для мене особисто можливо та бажано по відношенню до представників цих етнічних груп прийняття їх як близьких родичів; друзів; сусідів по вулиці; колег по роботі; односельчан; жителів іншого села (міста); хотів би менше з ними спілкуватися. До другого варіанта опитувальника ми додали характеристики: наставники та порадики, партнери в бізнесі, голова сільської ради, керівник на

роботі, однопартійці, парафіяни нашої церкви, жителі іншої країни.

На другому етапі дослідження ми проводили опитування в Бердянському та Мелітопольському районах Запорізької обл., Маріупольському р-ні Донецької обл. Опитували представників чотирьох етнічних груп – українців, росіян, болгар та греків:

1) жителі етнічно українського села Костянтинівки Мелітопольського р-ну Запорізької обл., що межує з етнічно російським селом Терпіння;

2) жителі етнічно українського села Андріївки Бердянського р-ну Запорізької обл., що межує з етнічно болгарським селом Трояни;

3) жителі етнічно українського села Талаківки Маріупольського р-ну Донецької області, що межує з етнічно грецьким селом Сартана;

4) жителі етнічно російського села Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізької обл.;

5) жителі етнічно болгарського села Трояни Бердянського р-ну Запорізької обл.;

6) жителі етнічно грецького села Сартани Маріупольського р-ну Донецької обл.

Усього було опитано 711 осіб, із них українців – 373 (44,9%), росіян – 128 (15,4%), болгар – 111 (13,3%), греків 99 (11,9%).

Вибірка для дослідження будувалася за типом квотної відповідно до демографічної структури жителів села. При визначенні її чисельності ми виходили з припущення, що корінні жителі цих сіл є переважно представниками своєї етнічної групи, тобто українців, росіян, болгар, греків.

Оскільки одним із завдань було виявлення функціонування етнічних стереотипів у стабільному поліетнічному середовищі та їхнього впливу на комунікативні уподобання респондентів, кожній із груп учасників опитування ми запропонували два види анкет. В анкетах першого типу ми просили оцінити представників свого етносу та іншого (українського, російського, болгарського, грецького), із яким вони взаємодіють. В анкетах другого типу ми просили оцінити за цими самими ознаками жителів свого села і сусіднього. У результаті такого розподілу сформувалося 12 груп респондентів.

За отриманими результатами по кожній із груп було проведено факторний аналіз, використання якого дає змогу зменшити розмірність сирих даних «з метою їхнього економного опису за умови мінімальних утрат первинної інформації» [10, с. 252]. Використовуючи факторний аналіз, ми згрупували показники, які мають внутрішні взаємозв'язки, а також виявили міру цих зв'язків. До інтерпретації факторів залучили тільки ті індикатори, факторне навантаження яких було більше від 0,4. На цей критерій рівня значущості вказують К. Іберл, Д. Леонтьєв, оскільки індикатори з меншим навантаженням не справляють істотного впливу на зміст того чи іншого фактору [11; 17, с. 60].

У результаті факторного аналізу емпіричних даних, зокрема з використанням процедури варімакс обертання, у кожній групі респондентів виділилися від п'яти до восьми факторів, у яких сконцентрувалася змістовно-семантична суть

процесу структурування комунікативного поля особистості (інтимно-особистісний, професійно-діловий, соціально-рольовий рівні) та особливості впливу етнічних стереотипів «ефективність – неефективність», «порядність – непорядність», «доброзичливість – недоброзичливість» на процес такого структурування.

За результатами факторного розподілу відповідей українських респондентів, які оцінювали українців і росіян, українців і болгар, українців і греків, зафіксовано, що етнічні стереотипи категорій «ефективність – неефективність» відносно представників своєї етнічної групи, болгар та греків актуалізуються на професійно-діловому рівні комунікативного поля. В оцінках росіян впливу стереотипів на професійно-діловому рівні не відзначено. На соціально-рольовому рівні спілкування для українців важливими є характеристики категорій «доброзичливість – недоброзичливість» в оцінках ними українців та болгар, а в оцінках росіян та греків як партнерів по спілкуванню на соціально-рольовому рівні, до цих характеристик додаються індикатори «порядність – непорядність».

Деяко інша картина постає, коли респонденти оцінюють представників інших етносів непрямо – як жителів сусіднього села. В оцінках жителів українського і російського сіл характеристики «порядність – непорядність» виявилися індикаторами соціально-рольового спілкування, ці самі характеристики стали визначальними в професійно-діловому спілкуванні з жителями грецького села. Оцінюючи жителів українських, російського та болгарського сіл як партнерів по спілкуванню на професійно-діловому рівні, респонденти зосереджувалися на характеристиках «ефективність – неефективність», а на соціально-рольовому рівні – «доброзичливість – недоброзичливість».

Особливості актуалізації стереотипів «ефективність – неефективність» на інтимно-особистісному рівні та «доброзичливість – недоброзичливість» на соціально-рольовому рівні фіксуємо в оцінках етнічними росіянами представників своєї етнічної групи. В оцінках ними українців характеристики «доброзичливість – недоброзич-

ливість» визначають уподобання в інтимно-особистісному спілкуванні, а стереотипи категорії «порядність – непорядність» актуалізуються на професійно-діловому рівні. В оцінках жителів двох сіл стереотипи «ефективність – неефективність» на інтимно-особистісному рівні та «доброзичливість – недоброзичливість» на соціально-рольовому рівні фіксуємо в оцінках жителів українського села. Актуалізація стереотипів «доброзичливість – недоброзичливість» на інтимно-особистісному та «порядність – непорядність» на професійно-діловому рівнях констатуємо в оцінках росіянами своїх односельців.

За результатами відповідей респондентів болгарського походження в оцінках і представників українського та болгарського етносу, і жителів українського та болгарського сіл констатуємо зв'язок груп стереотипів «порядність – непорядність» з професійно-діловим рівнем спілкування та «доброзичливість – недоброзичливість» – з інтимно-особистісним. За характеристиками обох етнічних груп має місце вплив стереотипів «ефективність – неефективність» на соціально-рольовому рівні спілкування.

Опитування грецьких респондентів показало актуалізацію стереотипів «доброзичливість – недоброзичливість» на соціально-рольовому рівні в оцінках греків, ці самі характеристики є індикаторами інтимно-особистісного рівня комунікативного поля в оцінках односельців. Характеристики «порядність – непорядність» актуалізуються на професійно-діловому рівні в оцінках греків, а в професійно-діловому спілкуванні з жителями сусіднього (українського) села важливими виявляються характеристики «ефективність – неефективність». Стереотипи «ефективність – неефективність» також актуалізуються на соціально-рольовому рівні комунікативного поля в оцінках греками українців та греків – односельців.

Таким чином, дослідження та інтерпретація особливостей семантичного простору різних груп респондентів підтвердило той факт, що в процесі структурування комунікативного поля існують відмінності, зумовлені належністю до національно-етнічної групи.

Список літератури:

1. Агеев В.С. Психология межгрупповых отношений / В.С. Агеев. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1983. – 144 с.
2. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие (социально-психологические проблемы) / В.С. Агеев. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1990. – 240 с.
3. Агеев В.С. Перспективы развития этнопсихологических исследований / В.С. Агеев // Психологический журнал, – 1988. – № 3. – С. 9–17.
4. Аймаганбетова О.Х. Крос-культурні дослідження структури міжетнічних відносин: дис. д-ра псих. Наук : 19.00.05 / Ольга Хабіжанівна Аймаганбетова. – К., 2007. – 469 с.
5. Андреева Г.М. Современная социальная психология на западе / Г.М. Андреева, Н.Н. Богомолова, Л.А. Петровская. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1978. – 272 с.
6. Андреева Г.М. Социальная психология / Галина Михайловна Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 376 с.
7. Дробижеева Л.М. История и социология / Леокадия Михайловна Жробижеева. – М.: Мысль, – 1971. – 157 с.
8. Дробижеева Л.М. Некоторые проблемы этнопсихологических исследований / Л.М. Дробижеева, И.М. Кузнецов., Г.У. Кцова // Психол. журнал. – 1988. – Т.9. – №3. – С. 26–35.
9. Лебедева Н.М. Социальная психология этнических миграций / Надежда Михайловна Лебедева. – М., 1993. – 195 с.
10. Леонтьев Д.А. Личностный смысл и трансформация психического образа / Дмитрий Алексеевич Леонтьев // Вестник МГУ. Сер.14: Психология, 1988. – №2. – С. 3–15.

11. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / А.Д.Наследов. – СПб.: Речь, 2004. – 392 с.
12. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. / В.Ф.Петренко.– 2-е изд. доп. – СПб.: Питер, 2005.– 480 с.
13. Петренко В.Ф. Семантический анализ профессиональных стереотипов / В.Ф. Петренко // Вопросы психологии, 1986. – №3. – С. 133-143
14. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. / Г.У.Солдатова – М.: «Смысл», 1998. – 389 с.
15. Солдатова Г.У. О методических проблемах этнопсихологического исследования. / Г.У.Солдатова // Психологический журнал.–1992. – Т.13. – №4. – С. 33–45.
16. Стефаненко Т. Г. Методы исследования этнических стереотипов / Т.Г. Стефаненко, Е.И. Шлягина, С.Н.Ениколопов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 3–27.
17. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ: Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 215 с.

Фролова О.В.

Бердянский государственный педагогический университет

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЯВЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ СТЕРЕОТИПОВ В ПРОЦЕССЕ ОБЩЕНИЯ

Резюме

В статье раскрыто процедуру эмпирического исследования проявлений этнических стереотипов в общении жителей этнически смешанных регионов на примере Запорожской и Донецкой областей. Раскрыто процедуру исследования, комплекс используемых методов и приемов.

Ключевые слова: эмпирическое исследование, этнические стереотипы, общение.

Frolova O.V

Berdyansk State Pedagogical University

FEATURES STUDY PRESENTATION ETHNICHESKIH STEREOTYPES IN THE PROCESS OF COMMUNICATION

Summary

In the article the procedure empirical study manifestations of ethnic stereotypes in communication inhabitants ethnically mixed regions of the Zaporizhia and Donetsk regions. Procedure disclosed studies used complex methods and techniques.

Key words: an empirical study, ethnic stereotypes, communication.